

45. ЦДІА України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 203.
46. Эварницкий-Яворницкий Д. И. Вольности Запорожских казаков. — СПб., 1890. — С. 16.
47. Инструменты, заключенный при Великом Ингуле 4 ноября 1740 г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Т. XI. — СПб., 1830. — С. 292.
48. Олійник О. Л. Вказ. праця. — С. 31.
49. Там само.
50. ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 349. — Арк. 7.
51. Грибовський В. В. Ногайські орди в системі Державного управління Кримського ханства // Наукові записки історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 1999. — Вип. VII. — С. 45.
52. Гісцова Л. З., Демченко Л. Я. Сусідів не вибирають (Документи Коша Нової Запорозької Січі з історії українсько-татарських зв'язків) // Архіви України. — 1992. — Жовтень. — С. 73.
53. Пащенко О. Ю., Водотика С. Г. Вказ. праця. — С. 32.
54. ЦДІА України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 227. — Арк. 231.
55. Там само. — Спр. 36. — Арк. 6.
56. Андриевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767 гг.). — С. 226.
57. ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 227. — Арк. 32.
58. АКНЗС. — К., 1998. — Т. 1. — С. 297.
59. Там само. — С. 248–250.
60. ЦДІА України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 3.
61. Там само. — Арк. 15.
62. Там само. — Арк. 24.
63. Там само. — Спр. 227. — Арк. 32.
64. Зубков А. В. Вказ. праця. — С. 51.

Ольга Майстренко
(м. Київ)

Особливості організації медико-санітарного нагляду Херсонського земства за прибулими сільськогосподарськими робітниками у 90-х роках XIX ст.

Досліджена діяльність Херсонського земства в організації санітарного нагляду за прибуваючими в губернію сільськогосподарськими робітниками у 90-х роках XIX ст.

Исследована деятельность Херсонского земства по организации санитарного надзора за приходящими в губернию сельскохозяйственными рабочими в 90-х годах XIX в.

З огляду на європейський вибір Україна має реформувати такий важливий суспільний інститут, як місцеве самоврядування через відродження регіонів і надання їм широких повноважень у виробленні підходів до вирішення місцевих питань. Одним із першочергових завдань, що стоять перед регіональною владою і потребують негайного вирішення, є підвищення загального рівня життя громадян шляхом розв'язання багатьох соціальних проблем, у тому числі й оздоровлення місцевого населення.

При розгляді особливо актуальних питань місцевого характеру не слід нехтувати використанням позитивного досвіду, накопиченого земськими органами самоуправління, який враховував особливості регіонів і впливав на дієвість вирішення місцевих проблем. У контексті вивчення позитивного досвіду різносторонньої земської діяльності на особливу увагу заслуговує

розгляд медичної діяльності одного з найуспішніших у цій галузі Херсонського земства.

Особливості економічного розвитку Херсонської губернії (сільськогосподарський тип економіки і при цьому брак робочих рук) та її географічне розташування (близькість кордонів і небезпека заносу епідемічних хвороб) зумовили санітарно-профілактичну спрямованість земсько-медичної діяльності. Однак, крім опікування проблемами і негараздами місцевого населення, проведення санітарних заходів, спрямованих на покращення його гігієнічних умов, Херсонське земство звернуло увагу і на не менш значиму проблему — організацію санітарного нагляду за прибуваючими у пошуках заробітків сільськогосподарськими робітниками. Важливу роль у дослідженні зазначеної проблеми відіграли санітарні лікарі Херсонського земства: М. С. Уваров, М. І. Тезяков, М. Ф. Кудрявцев, які за дорученням управ вивчали причини і обставини пересування найманих робітників. Зокрема, губернським санітарним лікарем М. С. Уваровим була розроблена програма дослідження прибулих робітників, санітарним лікарем М. І. Тезяковим зроблено опис лікувально-продовольчих пунктів; за дорученням управи М. Ф. Кудрявцевим складено інструкцію завідування лікувально-продовольчими пунктами.

Разом з архівними джерелами та матеріалами діловодства Херсонського земства дослідження цих осіб є основними напрацюваннями із запропонованої проблеми. Побіжно зазначене питання розглядалося і у радянський період науковцями-лікарями С. М. Ігумновим [1], Л. М. Карповим [2], І.КД. Страшуном [3], І. Д. Хорошом [4].

Враховуючи те, що запропонована проблема не була предметом спеціального наукового доробку у вітчизняній історіографії, автор статті ставить за мету з'ясувати причини, що спонукали Херсонське земство до організації санітарного нагляду за прибулими сільськогосподарськими робітниками, а також показати внесок земства в улаштування лікувально-продовольчих пунктів і їх значення в покращенні санітарно-епідемічного стану губернії.

З початком ранньої весни до глибокої осені, маси сільськогосподарських робітників у пошуках заробітку пересувалися багатими на природні ресурси і бідними на робочу силу південними степами. Як зазначав у своїй книзі «Сельскохозяйственные отхожие промыслы» князь Н. Шаховський, «...наші південні губернії, маючи великі приватні володіння і будучи малозаселеними не можуть обходитися без прибулого із північних губерній робочого люду. Якби за яких-небудь обставин припинився рух сільськогосподарських робітників на південь, то державі, за умови економічного самозбереження, довелось б його створювати штучно і на пільгових умовах, на яких відбувалася раніше колонізація Півдня» [5].

Відомий статист, історик А. А. Скальковський вказував на те, що у Новоросійській губернії значно більше землі і хліба ніж необхідно для місцевих потреб при явній нестачі робочих рук [6].

Однак при розумінні проблем, які виникали при пересуванні тисяч робітників, уряд, крім співчуття, не вживав ніяких заходів. Весь процес переміщень на ринки найму був стихійним і неконтрольованим. У більшості випадків робітники йшли на ринки найму пішки, немало пливло їх на південь річками на плотах і пароплавах. За словами очевидця А. А. Ярошко каюти 3-го класу були так щільно набиті, що не було як й поворухнутися.. Не кращі умови пересування були й при пересуванні залізницею [7].

Проблеми ці існували з початку колонізації Півдня і залишалися у період промислового перевороту. Від них страждали інтереси не тільки багатотисячного робочого люду, а й держави [8]. Необхідність покращення умов пересування прийшлих робітників, організації їх перебування на ринках найму, своєчасне виявлення інфекційних та венеричних хворих змусили Херсонське земство вдатися до організації першого у Російській державі системного нагляду за сільськогосподарськими робітниками і створення для них лікувально-продовольчих пунктів [9].

Доцільність їх відкриття вперше обговорювалась на другому губернському з'їзді лікарів та членів управ Херсонської губернії у 1875 р., вдруге — у 1877 р., і втретє — у 1888 р.

До порядку денного XI з'їзду в 1888 р. було включено питання про з'ясування санітарних наслідків для губернії від пересування прибулих робітників і внесення цього питання у програму робіт санітарних лікарів. За дорученням медичної комісії губернський санітарний лікар М. С. Уваров вперше розробив програму дослідження прибулих робітників, яку в березні 1889 р. розглянула особлива комісія за участю санітарних і деяких повітових лікарів, а також гласних земських управ. Згідно з програмою М. С. Уварова, санітарний огляд прибулих робітників розподілявся на три частини: 1) в дорозі; 2) на ринку(на місці найму); 3) на місці роботи. Вказана програма відіграла значну роль в санітарному обслуговуванні населення не тільки у Херсонській губернії, а і в усій Російській державі [10].

Програма М. С. Уварова передбачала організацію надання прибулим робітникам амбулаторної і стаціонарної медичної допомоги, будівництво критих приміщень (бараків) у місцях найбільшого скупчення робітників на ринках найму. Однак, запланований її розгляд на XII з'їзді лікарів і членів управ (1891 р.) не відбувся, а Медичний Департамент МВС взагалі виключив з неї все, що стосувалося саме нагляду за прибулими робітниками. Прискоренню вирішення питання щодо організації нагляду за робітниками, які прибували у Херсонську губернію, сприяла загроза епідемії сипного тифу 1892 р. [11]

У лютому 1892 р. Єлисаветградський комітет Червоного Хреста, у засіданні якого брав участь голова губернської управи Ф. П. Нікітін, постановив відкрити для прибулих робітників у м. Єлисаветграді на власні кошти при допомозі земства (1 тис. крб.) дешеву їдальню і тимчасову амбулаторію на весняний період [12].

В організацію медичної допомоги і санітарного нагляду за прибулими робітниками губернське земство поклало основні принципи земської медицини: відсутність насилля і загальну доступність медичної допомоги через її безплатність. Пізніше піклування про робітників доповнилось виданням дешевих гарячих обідів і, що особливо важливо, реєстрацією усіх партій робітників для всебічного медичного і санітарного обстеження, що стало суттєвим внеском до вивчення захворюваності і травматизму сільськогосподарських робітників [13].

Крім м. Єлисаветграду на благодійні кошти комітету Червоного Хреста і губернського земства у 1892 р. був відкритий лікувально-продовольчий пункт на вузловій станції Знам'янка у приміщенні казарми і кухні військового відомства. За півтора місяці існування перших в губернії дешевих їдалень для прибулих робітників у Єлисаветграді видано 8 810 обідів, у Знам'янці — 3 670, з них 1 783 (12,3%) — безкоштовно [14].

Отже, організація допомоги прибулим робітникам знайшла своє практичне втілення тільки на початку 90-х років XIX ст. Хоча ініціатива в організації лікувально-продовольчих пунктів належала земству, пальма першості в реалізації на практиці належить комітету Червоного Хреста, з залученням земств, міських дум і поліції. Тобто, перед загрозою появи епідемії об'єднувалися різні виконавчі органи, щоб скоординувати дії і протистояти біді.

Перший досвід організації санітарного нагляду за прибулими робітниками засвідчив не тільки можливість його здійснення, а недостатність витрат з боку громадських органів на проведення цих заходів. У звітах про діяльність дешевих їдалень і безкоштовних амбулаторій зазначалося, що потреба у їх існуванні досить значна і що вони швидко завоювали довіру серед прибулого робочого люду [15].

Подальше розширення мережі лікувально-продовольчих пунктів пов'язане з заходами Херсонського земства щодо попередження епідемії холери у 1893 р., що стало предметом

обговорення на нараді лікарів і голів управ Херсонської губернії у березні 1893 р. [16].

Значну фінансову допомогу (20 тис. крб.) Херсонське земство отримало із коштів Особливого Комітету. Саме завдяки додатково отриманим коштам земська управа змогла відкрити лікувально-продовольчі пункти у 14-ти збірних пунктах прибулих робітників. За короткий відрізок часу Херсонське земство, розпочавши з поодиноких лікувально-продовольчих пунктів, спромоглося створити певну їх систему, що стало новим явищем у Російській державі. Для управління ними організовувались місцеві санітарні комітети, до складу яких входили санітарні лікарі, землевласники, священики, сільські вчителі, та інші представники громадськості. В цілому ж за 1893 р. витрати на створення лікувально-продовольчих пунктів у губернії становили 7 410 крб., з яких 2 940 крб. (40%) відшкодовувались прибулими робітниками [17].

Відкриттям дешевих їдалень, організацією тимчасових бараків і амбулаторій вперше у такому обсязі була надана можливість значній кількості робітників на «ринках найму», чекаючи наймачів, харчуватися якісною гарячою їжею за доступну плату, отримувати безкоштовну медичну допомогу. Доцільність відкриття лікувально-продовольчих пунктів на шляхах пересування прибулих робітників була визнана на Всеросійському з'їзді лікарів у лютому 1894 р., який постановив рекомендувати земствам інших губерній наслідувати приклад Херсонського земства.

З цього приводу Ананьївська повітова земська управа наголошувала, що «...дарова медична допомога, укряття від негоди, можливість отримати гарячу їжу, підніме цінність нашої губернії в очах робітників, може сприяти більшому їх напливу в нашу губернію і тим самим гарантувати землевласників від нестачі робочих рук і від нерівномірного підвищення цін на них» [18]. З наведеної оцінки видно, що лікувально-продовольчі пункти, крім прямого свого призначення, відігравали також відповідну роль в економічному становищі губернії. Але їх значення не вичерпується тільки цим. Сприяючи зосередженню прибулих робітників у одному місці, вони не тільки полегшували організацію за ними санітарного нагляду, а й надавали можливість слідкувати за рухом сільськогосподарських робітників, з метою його урегулювання як у інтересах самих робітників, так і землевласників.

За даними Центрального Статистичного Комітету у 1889 р. в Херсонській губернії проживало 2 200 000 чол. на території 62 223 кв. верст, що становило 32 тис. жителів на кв. версту, при середній щільності у Європейській Росії (1883 р.) — 19 тис. жит., тобто у 1,6 разів нижче. За 40 років, з часу першого статистичного опису А. А. Скальковського, чисельність населення виросла утричі, однак потреба у робочих руках залишилася. У сільському господарстві було зайнято 95,8% населення, з яких займалися винятково землеробством — 83,3%; 5,1% — торгівлею, а 7,4% — ремеслом. У 1890 р. під посівними землями перебувало понад 52% усієї площі губернії. Із загальної кількості земель приватним землевласникам належало понад 47%, селянським громадам — 30%; державі — 6% земель. Таким чином, губернія характеризувалась переважно приватним землеволодінням [19].

Маючи різну щільність населення, повіти неоднаковою мірою потребували додаткових робочих рук. При достатньо високій щільності населення північних повітів Херсонської губернії, місцеві землевласники вимушені були наймати прибулих робітників, оскільки їх селяни також вирушали на отхожі промисли. «У Олександрійському повіті, як зазначав відомий санітарний лікар М. І. Тезяков, надлишок робочих рук, а місцеві господарі їх постійно потребують» [20]. У матеріалах оцінки земель Херсонської губернії зазначалося: «Звичка шукати заробітків у південних територіях настільки укорінилася у місцевого населення і така маса його іде шукати туди щастя, що місцеві економії залишаються без робочих рук. Робітник з Олександрійського

повіту, не найнявшись у Каховці, не поспішає додому, знаючи, що там хороший врожай. Він іде далі у Крим, Маріуполь, Бердянськ... На місцевих ринках Олександрійського повіту легше знайти робітників із Київської і Полтавської губерній, ніж місцевих. Явище це ненормальне і шкодить інтересам як землевласників, так і робітників» [21].

У повітах з меншою щільністю (Херсонський, Ананьївський, Одеський) потреба у додаткових робочих руках, особливо у весняно-літній період, була досить великою. В цілому, за даними М. І. Тезякова, у 1890 р. у Херсонській губернії працювало 100 тис. найманих працівників. Кількість прибулого населення у різні роки була неоднаковою і залежала від урожайності зернових культур [22].

Переконавшись у доцільності організації лікувально-продовольчих пунктів, Херсонська губернська управа у 1894 р. продовжувала розширення їх мережі (системи) шляхом відкриття 17 нових збірних пунктів з організацією у 14-ти з них їдалень і амбулаторій, а у трьох (Голті, Бериславі і Знам'янці) — тільки амбулаторії з реєстрацією робітників. Зважаючи на недостатність лікарського персоналу, для завідування амбулаторіями були запрошені студенти-медики старших курсів переважно університету св.Володимира, які працювали під наглядом і контролем земських лікарів [23].

З метою раціональнішої організації лікувально-продовольчих пунктів, Херсонська губернська управа затвердила інструкцію з управління ними, у якій, крім надання безоплатної медичної допомоги і дешевих обідів, передбачалася реєстрація прибулих робітників із записом у спеціальну «Картку партії робітників», а також обов'язкове звітування завідуючого пунктом перед управою і представлення до друку звіту у «Лікарській хроніці» [24].

Лікувально-продовольчі пункти в Херсонській губернії досягли вершини свого успіху у 90-х роках XIX ст., однак на початку XX ст. проти їх існування почали виступати землевласники, головним аргументом яких стало те, що при наймі на роботу робітники, які відчули на собі певну турботу з боку земства, стають менш зговорливими і вимагають збільшення плати та покращення умов проживання. Вказана протидія наймачів дешевої робочої сили призвела до поступового згортання діяльності лікувально-продовольчих пунктів та скорочення їх мережі [25].

В інших українських губерніях, які за своїм розташуванням і характером медичної діяльності більш схожі на Херсонську губернію, санітарна організація, склавшись значно пізніше, була подібною до Херсонської. Пізніше, під впливом місцевих умов, вона набувала інших рис, як наприклад, у Катеринославській, з її санітарним наглядом за гірничопромисловими районами, але й там Херсонський тип не був втрачений.

Отже, медична діяльність Херсонського земства з його особливим санітарно-профілактичним спрямуванням була результативною не тільки у покращенні медико-санітарного обслуговування місцевого населення, але і в організації дієвого нагляду за прибуваючими з північних губерній сільськогосподарськими робітниками. Із заснуванням лікувально-продовольчих пунктів значною мірою знизилась можливість заносу небезпечних інфекційних хвороб через своєчасне їх виявлення і лікування. Не зважаючи на протидію землевласників-наймачів, вони не припинили свого існування, а їх кількість зростала перед загрозою поширення нових епідемій.

Примітки:

1. Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, в Бесарабии и в Крыму. — К., 1940. — 154 с.
2. Карпов Л. Н. Земская санитарная организация в России. — Л., 1964. — 123 с.

3. Страшун И. Д. Об истоках земской санитарии на Украине. (Полтавско-Херсонский период) // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. — К., 1962. — Вып. II. — С. 8–17.
4. Хорош И. Д. Развитие санитарного дела в условиях земской медицины на Украине // Очерки истории русской общественной медицины. (К 100-летию земской медицины). Сб. Ст. Под ред. П. И. Калью. — М.: Медицина. — 1965. — С. 27–57.
5. Врачебно-продовольственные пункты по пути движения на рынках найма с/х рабочих в Херсонской, Екатеринославской, Самарской, Симбирской и др. губерниях // Трудовая помощь. — 1901. — № 5. — С. 594–613.
6. Державний архів громадських організацій. — Ф. 147. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 6.
7. Врачебно-продовольственные пункты по пути движения на рынках найма с/х рабочих в Херсонской, Екатеринославской, Самарской, Симбирской и др. губерниях // Трудовая помощь. — 1901. — № 5. — С. 594–613.
8. Там же. — С. 594–613.
9. Там же. — № 9. — С. 217–235.
10. Уваров М. С. Программа изучения приходящих рабочих. — Херсон, 1889. — С. 1–23.
11. Врачебно-продовольственные пункты по пути движения на рынках найма с/х рабочих в Херсонской, Екатеринославской, Самарской, Симбирской и др. губерниях // Трудовая помощь. — 1901. — № 5. — С. 594–613.
12. Там же.
13. Там же.
14. Там же. — № 9. — С. 217–235.
15. Заметки заведующих о деятельности лечебно-продовольственных пунктов // Врачебная хроника Херсонской губернии. — 1905. — № 13. — С. 684–688.
16. Об организации врачебно-санитарного надзора за пришлыми сельскохозяйственными рабочими // Общий административно-хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1893—1894 гг. Губернская земская управа. Строительное отделение. — 1895. — С. 165–177.
17. Там же.
18. Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. 230. — Оп. К1. — Спр. 13 982. — Арк. 67.
19. Тезяков Н. И. Сельскохозяйственные рабочие вообще и пришлые в частности в Херсонской губернии в санитарном отношении. — Изд. Херсонской губернской земской управы. — Херсон, 1891. — С. 1–84.
20. Там же.
21. Там же.
22. Там же.
23. ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 13 982. — Арк. 67; Игумнов С.Н. Указ. соч.
24. От Херсонской губернской земской управы. Инструкция по заведению лечебно-продовольственными пунктами // Врачебная хроника Херсонской губернии — (1–15 апреля 1895 г.). — № 7 — С. 219–223.
25. Заметки заведующих о деятельности лечебно-продовольственных пунктов // Врачебная хроника Херсонской губернии. — 1905. — № 13. — С. 684–688.